

КӨНЕ ТҮРІКТЕР ТАРИХЫ **HISTORY OF ANCIENT TURKS**

KOZHAKEEVA L.T.

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University.

ZHYLKYSHYBAYEVA K.K.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University.

АКНМЕТОВА Zhanat

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University

Түйіндеме

Мақалада Қазақ хандығының құрылуына дейінгі YI-XY ғасырлардың Түрік кезеңінде өмір сүрген мемлекеттер: Түрік қағанаты, Түргеш қағанаты, Қарлұқ-Қарахан мемлекеттері туралы мәселелер қарастырылған. Әлем тарихының аясынан алып қарасақ, көне түрік халқы мен ол құрған мемлекеттің тарихы, адамзат тарихынан алатын орны орасан зор маңызды. YI ғасырдың аяқ кезінде Түрік қағанатының шекарасы батыста Византиямен, солтүстікте Персиямен, тіпті Үндістанмен, ал шығыста Қытаймен тұйықталған десек, осы бір елдер тарихының саяси-тарихы біз сөз етіп отырған кезеңде Түрік мемлекетінің тағдырымен байланысты болғаны өзінен-өзі түсінікті. Түрік мемлекетінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды, өйткені сол кезге дейін Орта теңіз мәдениеті мен Қиыр Шығыс мәдениеті, бір-бірінің дүниеде бар екенін білсе де, басы қосылмаған еді. Шетсіз-шексіз далалар мен заңғар таулар Шығыс пен Батыстың қарым-қатынасына кедергі жасады. Тек кейінірек барып, темір үзеңгіні жасау және арба орнына теңдеу әбзелдерін ойлап табу керуендердің шөлдер мен асулардан көп қиналмай, оңайырақ өтулеріне жағдай жасады. Сол себепті де YI ғасырдан бастап қытайлар Константинополь базарының нарқымен санасуына, ал византиялықтардың қытай патшасы найзагерлерінің санын есептеп отыруына тура келді.

Түркілердің бірігуінің мемлекеттік құрылымдардың шеңберіндегі барлық тарихи кезеңі саяси аренада бірін-бірі жүйелі ауыстырып отырған тайпалардың белсенділігімен тығыз байланысты. Түрік, Түргеш, Ұйғыр, Қырғыз, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ қағанаттарының өмір сүруі Қазақстан территориясында мемлекеттік құрылымдардың көпғасырлық дәстүрлері болғанын, тайпалардың бірлікке ұмтылғанын дәлелдейді. Оғыздардың Арал жағалауы мен Батыс Қазақстанға орын ауыстыруы оңайға соққан жоқ. Олардың мұнда орнығуында Арал жағалауындағы екі тайпаның - бесенелердің (печенегтердің), қанғарлардың және басқа да сақ-массагет тегінен тараған әулеттердің қарсылығын, ал одан әрі батысқа жылжуында сарматтардың ұрпақтарын және фин-угор тайпаларының қарсылығын күшпен басуына тура келді. Оғыз мемлекеті X ғасырда Еуразия далаларындағы әскери-саяси өмірде зор рөл атқарған елеулі күшке айналды.

Түркі тілдес тайпалардың мемлекеттік нығаюының келесі кезеңі Қазақстанның шығыс және солтүстік аймақтарын мекендеген қыпшақ және қимақ тайпаларымен байланысты. Осы

тарихи процестің жаңа, мейлінше кемелденген сатысына құрамына тек аталған тайпалар ғана емес, Мәуреннахр тұрғындары кірген Қарахандар мемлекеті жетеді. Міне осындай жағдайда түріктер тек арадағы дәнекер рөлін атқарып қана қоймай, сонымен бірге өз мәдениетін де дамытып, оны Қытай, Иран, Византия, Үндістан мәдениетіне қарсы қоюға болады деп есептеген. Осынау өзгеше дала мәдениетінің сүйексінді дәстүрлері мен терең тамырлары бартұғын, бірақ, біз онымен, отырықшы халықтар мәдениетіне қарағанда, болмашы дәрежеде ғана таныспыз.

Кілт сөздер: Түрік қағанаты, мемлекеттер, Қазақ хандығы, ғұндар, халық, қаған, этнос, түркі тілдес тайпалар, қоғам, территория, әулет.

Abstract

The article deals with the issues of the Turkic Khaganate, the Turgesh Khanate, the Karluk-Karakhan state, living in the Turkic era of the 12th and 19th centuries, until the formation of the Kazakh Khanate. The history of the ancient Turkish people and the history of the state which was created by them has a great historical significance in the world history. At the end of the sixth century, the Turkic Khaganate in the west was bordered by Byzantium, in north by Persia and India, and in the east by China, it is clear that the political history of these countries at that time was connected with the fate of the Turkish state. The formation of the Turkish state was a turning point in the whole history of mankind, because until that time the Orthodox culture and the Far Eastern culture did not unite despite the fact that they knew about existence of each other in the world. The endless steppes and the glorious mountains impeded the relations of the East and the West. Only later, making a metal stirrup and inventing equipments for carriages made it easier for passengers to pass through the desert and the sea more easily. That is why, from the beginning of the sixth century, the Chinese had to reckon with the market of Constantinople and the Byzantines had to calculate the number of Chinese king's archers.

The historical period of the unification of the Turkic states within the framework of state structures is closely connected with the activities of the tribes, which were systematically changing in the political arena. The survival of the Turkic, Turgesh, Uighur, Kyrgyz, Karluk, Oguz and Kaganaks proves that state structures on the territory of Kazakhstan had centuries-old traditions and that the tribes were striving for unity. The Oguz relocation to the Aral Sea and West Kazakhstan was not easy. They had to settle there by suppressing resistance by force of two tribes of the Aral Sea (Pechenegs), Kangarians and other clans, and also further to the west, the descendants of the Sarmatians and the Finno-Ugric tribes. In the tenth century the Oguz State became a significant force in the military and political life of the Eurasian steppes.

The next step in strengthening the Turkic tribes is related to the Kipchak and Kekak tribes that inhabited the eastern and northern regions of Kazakhstan. The new, most developed stage of this historical process consists not only of these tribes, but also of the Karakhanids, which included the inhabitants of Murenakh. In this case, the Turks considered themselves not only as a connector, but also they developed their culture and believed that they can oppose to the Chinese, Iranian, Byzantine, Indian cultures. There are traditions and deep roots in this unique culture of the steppes, but we are, to a lesser degree, familiar with it than the culture of the sedentary people.

Key Words: Turkish khanate, states, Kazakh Khanate, Huns, people, kagan, ethnos, Turkic tribes, society, territory, dynasty.

Әрбір халықтың өзін өзгеден айрықша қалыптаған дара тұлғасын, өзгеше мінезі мен мәдениетін, елдігін танып білуі үшін бәрінен бұрын оның этникалық төркін-тамыры мен тұтас тарихын жүйелеп айқындаудан басталары әлемдік қоғамтану ғылымына мәлім. Солай бола тұра еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгенге дейінгі отарлық дәуірде осынау аса зәру тақырыпты жан-жақты қарастыруға жол берілмегені де белгілі. Осы олқылықты

толтырудың қажеттілігін өткір сезінген қазақ тарихшылары тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында: «Қазақстан тарихы үрдісінің үздіксіздігін, қазақ халқы тарихы мен мәдениетінің ежелден бастап қазіргі күндерге дейінгі сабақтастығын жаңа айқындамалар тұрғысынан ашып көрсетуге әрекет жасау» керек екенін мәлімдеді /1/.

Әлем тарихының аясынан алып қарасақ, көне түрік халқы мен ол құрған мемлекеттің тарихы, адамзат тарихынан алатын орны орасан зор маңызды. Орталық Азия далаларында тарих сахнасында моңғол дәуіріне дейінгі кезең түрік кезеңі екені белгілі. Ғұндар мен түріктердің тағдыр-талайы қандай әрқилы болса, олардың тұрмыс-тіршіліктері, мемлекеттік-этникалық құрылымы, саяси тарихы да, әлем тарихынан алатын орны да, әрқилы болған. Түрік халқының тарихына тоқталатын болсақ, белгілі түрік тарихшысы ол туралы былай деп толғайды: «Өзіміз санатына қосып отырған түрік қауымы тарихқа тек 4 мың жылдан бері ғана ене бастады. Солай бола тұра біз түріктердің тарихын, олардың тарихқа белгілі тұңғыш патшалығын құрған түріктің ұлы қағаны Тұман (Геоман) жабғудан бері ғана білеміз. Олай болғанда түріктердің тарихтағы хикаялары кейінгі 2200 жылдың о жақ, бұ жағынан өрбісе керек».

Ғұндар мен көктүріктердің этникалық тегі мен этномәдениетін, ұлттық идеологиясын жан-жақты зерттеген Л.Н.Гумилев түрік-қазақ тарихшыларына бағдар сілтеп: «Түріктердің қоғамдық тұрмысы мен әлеуметтік институттарының маңызы зор: ел, еншілік-тәспихтық жүйе, шендер иерархиясы, әскери тәртіп, елшілік үрдісі, сол сияқты көрші елдердің идеологиялық жүйелеріне қарама-қарсы қоятын мұқият әзірленген дүниетанымының болғаны таң қалдырмай қоймайды» дейді /2/.

Көне түріктердің Қытай мен Иранға қоныстас көрші болуы, олардың іс-әрекеттері, осынау елдердің әлеуметтік және саяси тарихымен бірге өріліп, байланысып кеткен, сондықтан да оқиғалар жүрісін қалпына келтіру үшін, біз олардың әрқайсысының тарихын назардан тыс қалдырмауымыз керек.

ҮІ ғасырдың аяқ кезінде Түрік қағанатының шекарасы батыста Византиямен, солтүстікте Персиямен, тіпті Үндістанмен, ал шығыста Қытаймен тұйықталған десек, осы бір елдер тарихының саяси тарихы біз сөз етіп отырған кезеңде Түрік мемлекетінің тағдырымен байланысты болғаны өзінен-өзі түсінікті. Түрік мемлекетінің құрылуы бүкіл адамзат тарихында белгілі дәрежеде бетбұрыс кезең болды, өйткені сол кезге дейін Орта теңіз мәдениеті мен Қиыр Шығыс мәдениеті, бір-бірінің дүниеде бар екенін білсе де, басы қосылмаған еді. Шетсіз-шексіз далалар мен заңғар таулар Шығыс пен Батыстың қарым-қатынасына кедергі жасады. Тек кейінірек барып, темір үзеңгіні жасау және арба орнына теңдеу әбзелдерін ойлап табу керуендердің шөлдер мен асулардан көп қиналмай, оңайырақ өтулеріне жағдай жасады. Сол себепті де ҮІ ғасырдан бастап қытайлар Константинополь базарының нарқымен санасуына, ал византиялықтардың қытай патшасы найзагерлерінің санын есептеп отыруына тура келді.

Міне осындай жағдайда түріктер тек арадағы дәнекер ролін атқарып қана қоймай, сонымен бірге өз мәдениетін де дамытып, оны Қытай, Иран, Византия, Үндістан мәдениетіне қарсы қоюға болады деп есептеген. Осынау өзгеше дала мәдениетінің сүйексінді дәстүрлері мен терең тамырлары бартұғын, бірақ, біз онымен, отырықшы халықтар мәдениетіне қарағанда, болмашы дәрежеде ғана таныспыз /3/.

Түріктер сонау ҮІ ғасырдың басында-ақ мемлекеттік ұғым-түсінігі қалыптасып қана қоймай, империялық, ұлы қағанаттық санасы әбден орныққан, «халықтық рух» барынша салтанат құрған, өзін-өзі толық таныған супер этнос болған. Көктүріктер құрған екі Түрік қағанаты, Түргеш қағанаты, Қарлұқ-Қарахан мемлекеттері дәстүрлі «халықтық рух» пен ұлттық мемлекеттік идеяны берік ұстанып, «түрік қауымдастарының тарихтағы хикаяларын» жалғастырушы халық ретінде өмір сүріп, адамзат тарихынан өзінің құрметті орнын алғандығына бұл күндері тарихшылар күмән келтірмейді.

Қазақстан халықтарының өміріндегі бұдан кейінгі, күні бүгінге дейінгі оқиғалар адамзат өркениеті тарихында геополитикалық мәнге ие, әрі онымен дәйекті байланыста өтіп отырады. Дешті Қыпшақтың тек мәдениет саласындағы ғана емес, сондай-ақ адамзаттың қоғамдағы орнығуы мәселесіндегі де жетістіктері жалпы өркениетке мол үлес болып қосылады. Көптеген ғасырларға созылған күрделі тарихи оқиғаларды қысқаша шолып, сараласақ, Қазақстан үшін мейлінше мәндірегі түркі тілді тайпалардың біртұтас халық болып бірігуге ғасырлар бойы ұмтылуы болып табылады. Орталық Азиядағы көптеген тайпалар мен халықтардың потенциалдық мүмкіндігі мен белсенділігін және жалпы адамзаттық дамудың барысын ескерсек, олардың бірігуі сөзсіз құбылыс еді/4/.

Түркі тілді тайпалардың бірлесу, тұтасу процесі, ең алдымен, ішкі әлеуметтік-экономикалық дамумен, әлеуметтік теңсіздіктің күшеюімен, қоғамның жоғарғы қабатындағылардың қолына биліктің, негізгі өндірістік құралдың жинақталуы және байлықтың молаюымен тығыз байланысты. Бұл қоғамдық топтарды туғызған мемлекет, басқа елдердегі сияқты, жеке меншік иелерінің мүддесін қорғауға және қалыптасқан заттай теңсіздікті заңдастыруға арналған орган болды.

Түркілердің бірігуінің мемлекеттік құрылымдардың шеңберіндегі барлық тарихи кезеңі саяси аренада бірін-бірі жүйелі ауыстырып отырған тайпалардың белсенділігімен тығыз байланысты. Түрік, Түргеш, Ұйғыр, Қырғыз, Қарлұқ, Оғыз, Қимақ қағанаттарының өмір сүруі Қазақстан территориясында мемлекеттік құрылымдардың көпғасырлық дәстүрлері болғанын, тайпалардың бірлікке ұмтылғанын дәлелдейді. Аталған мемлекеттердің тарихына қысқаша тоқтала кетсек, ерте орта ғасырды зерттеген авторлар Қарлұқ мемлекеті 766 жылға дейін Талас өзені жағалауы мен Батыс Тянь-Шаньды қосып есептегенде бүкіл Жетісу атырабын иеленді деп көрсетеді. Қарлұқтардың бұл жерлерді иелену жолындағы күресі табанды түрде әрі ұзақ жүргізіледі. Әсіресе, өздерінің шежірелеріне қарағанда, ата мекені Талас пен Ыстықкөл жағалауы болған/5/. Қарлұқтар «Орта Азиядағы далалық мәдениеттің жалғыз қорғаушысы» болып қалады да, арабтардың исламды орнықтыруына қарсы екі жүз жыл нәтижесіз күрес жүргізеді/6/.

Оғыздардың Арал жағалауы мен Батыс Қазақстанға орын ауыстыруы оңайға соққан жоқ. Олардың мұнда орнығуында Арал жағалауындағы екі тайпаның-бесенелердің (печенегтердің), қанғарлардың және басқа да сақ-массагет тегінен тараған әулеттердің қарсылығын, ал одан әрі батысқа жылжуында сарматтардың ұрпақтарын және фин-угор тайпаларының қарсылығын күшпен басуына тура келді. Оғыз мемлекеті X ғасырда Еуразия далаларындағы әскери-саяси өмірде зор рөл атқарған елеулі күшке айналды/7/.

Түркі тілдес тайпалардың мемлекеттік нығаюының келесі кезеңі Қазақстанның шығыс және солтүстік аймақтарын мекендеген қыпшақ және қимақ тайпаларымен байланысты. Соңғысы X ғасырдың басында Ертіс өзенінің ортаңғы ағысында, солтүстік-шығыс Жетісуда «байғу», «жабғу» деген дәреже иеленген, ал IX ғасырдың соңында X ғасырдың басында жалпытүркілік қаған дәрежесін иеленген билеушілері бар мемлекет құрады/8/.

Жоғарыда аталған мемлекеттік құрылымдардың тууының негізгі себепшісі жеке меншіктің дамуына байланысты әлеуметтік теңсіздіктің күшеюі, мәжбүрлі еңбектің өрістеуі, азшылықтың қолына негізгі материалдық байлықтың топтасуы, капиталдың жинақталуының күшеюі болғаны анық. Түркілік және түркі тілдес халықтардың мемлекеттері, барлық өркениетті елдегідей, қалыптасқан әлеуметтік құрылымды қорғау мен заңдастыруға арналған тұтқа болды. Түркі мемлекеттерінің дамуын сыртқы факторлар, әсіресе, көрші тайпалармен, халықтармен (Хандар, жуань-жуандар, қарақытайлар, арабтар, саманидтер) ғасырлар бойғы күрестер тездете түсті /1,12/.

Осы тарихи процестің жаңа, мейлінше кемелденген сатысына құрамына тек аталған тайпалар ғана емес, Мәуреннахр тұрғындары кірген Қарахандар мемлекеті жетеді. XI ғасырда Қарахандар мемлекетіне Шығыс Түркістан, Жетісу және Сырдарияның шығысында жатқан

қазіргі Орта Азия мен Қазақстанның басқа да жерлері кірді. Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі қала салу мен жер шаруашылығы мәдениетінің гүлденуі дәл осы кезеңде жүзеге асты. Атақты ұлы ойшылдардың ғылыми, тарихи еңбектері дүниеге келді. Жазба деректерде берік қалыптасқан жер қатынастары, заңдастырылған жер үлесі (икта, мукта) жөнінде мәлімет бар. XI-XII ғасырларда Қашқарда қарахан (қарлұқ-оғыз) әдеби тілі қалыптасады. Осы кезеңнен бастап ежелгі Түркістанның барлық территориясында «түрік» этнонимі бекиді және ол Қарахандар мемлекеті әскери-саяси, әлеуметтік-экономикалық дәстүрлерінен нәр алған бұрынғы мемлекеттік бірлестіктердің негізін құрайтын барлық ру-тайпалық атаулардан үстем түседі. Қарахандар мемлекетінде орталықтанған мемлекетке тән барлық белгілер болады. Әйткенмен, XIII ғасырдың басындағы қайғылы оқиғалар түркі тілдес халықтар мен бірлестіктердің біртұтас мемлекетке бірігуінің даму барысын бұзады. Сөйтіп, тарихи оқиғалар салдарынан қазақтардың, өзбектердің, түркімендердің, қырғыздардың көшпелі мемлекеттері кейінірек, ХҮ ғасырда ғана қалыптасады.

Яғни, Қазақ хандығы – ежелгі үйсіндер мен көк түріктер қағанатынан бастап, өзіне дейінгі барлық түркі мемлекеттерінің негізгі мұрагері болып табылады. Оның пайда болуы мен даму тарихының көпғасырлық дәстүрі мен терең тамыры бар. Сондықтан қазіргі тәуелсіздік жағдайында Түркі қағанаттарының тарихын зерттеу негізгі өзекті тақырыптардың бірі болып саналады..

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кемал Ақышев.Қазақ мемлекеті:қайнар көзі,даму кезендері,тұрақтануы.Қазақ тарихы.\\ №3(96), 2009 ж.
- 2.Л.Н. Гумилев.Хұндар.-Алматы, «Қазақстан». 1995 ж.
- 3.Л.Н.Гумилев.Көне Түріктер.- Алматы, «Білім». 1994 ж.
4. Қазақ тарихы.\\ № 3, 1995 ж.
5. Бичурин Н.Я. Собрание сведений... 1-т. 347 бет.
6. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. 271-272-беттер.
7. Толстов С.П. огузы, печенеги и море Даукара. Советская этнография 4,1. Алматы, 1977, 353-363 беттер.
8. Кумеков Б.Е. Кимаки Кыпчаки. История Казахской ССР. 1-т.